

SON DÖNEM BULGARİSTAN ÂLİMLERİNDEN YUSUF YAKUBOV'UN ANLAYIŞINDA DİN ve MEDENİYET İLİŞKİSİ

Muhammet ALTAYTAŞ*

Öz: Osmanlı'dan ayrıldıktan sonraki zor dönemde Bulgaristan Müslümanlarının dini hayatları üzerinde önemli tesir ve hizmetleri bulunan şahsiyetlerden biri Hâfız Yusuf Yakubov (Şinasi)'dir. 1898 yılında Şumnu'ya bağlı Işıkköy'de (Osenovets) doğan Hâfız Yusuf, Medresetü'n-Nüvvâb'ın başarılı öğrencilerinden ve önde gelen hocalarından biri olmuştur. Öğrencilik yıllarında yayın hayatına başlayan Hâfız Yusuf, *İntibah*, *Sada-yı İslâm*, *Medeniyet* gibi Bulgaristan Müslümanlarının fikir hayatında önemli bir yere sahip olan dergilerde yazarlık ve başyazarlık yapmıştır. Mezuniyetinden sonra Başmüftülük Divân-ı Âli-i Şer'i (Yüksek Yargı Kurulu) üyeliği, "Dîn-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti"nin genel sekreterliği gibi görevlerden başka, Nüvvâb'ta hocalık da yapmıştır. 1950 yılında Türkiye'ye göç eden Hâfız Yusuf'un 1952 yılında Eskişehir'de vefat ettiği kabul edilmektedir. Bu çalışmada genel olarak Hâfız Yusuf'un hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi verilmiş, onun *Medeniyet* gazetesinde "Medeniyetin Esası Dindir" başlığı altında yayınladığı yazı dizisinin çevrimyazısı yapılmış ve bu yazılarından hareketle medeniyet görüşü tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan âlimleri, Hâfız Yusuf Yakubov, Din, Medeniyet, Nüvvâb.

THE RELATION BETWEEN RELIGION AND CIVILIZATION IN THE UNDERSTANDING OF YUSUF YAKUBOV, A BULGARIAN SCHOLAR RECENT TIMES

Abstract: One of the figures who served and had great influence over Bulgarian Muslims' religious life during the vital period following the separation from the Ottoman Empire is Hâfız Yusuf Yakubov (Şinasi). Hafız Yusuf was born in Işıkköy (Osenovets) which is district of Shumen in 1898. He became one of the successful students and

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, email: muhammetaltaytas@trakya.edu.tr, ORCID:0000-0003-4407-9921.

outstanding teachers in Madrasa al-Nuwwâb. Hâfız Yusuf started his publishing career during his school years and worked as an author and editor in journals such as *İntibah*, *Sada-yi İslam* and *Medeniyet*, which had a considerable impact on the thought of Bulgarian Muslims. After his graduation, he worked as a teacher at Nuwwâb, apart from his duties as a member of the Chief Mufti's Divân-ı Âli-i Shar'î (High Council of Judiciary) and the general secretary of the "Community of Advocates for the Islam Religion". Hâfız Yusuf is considered to have migrated to Turkey in 1950 and died in Eskişehir in 1952. In this study, general information about the life and personality of Hâfız Yusuf was given. Moreover, the series of articles published by him in the *Medeniyet* newspaper under the heading "The Essence of Civilization is Religion" were transliterated and the view of civilization was analyzed based on these articles.

Key Words: Bulgarian scholars, Hafız Yusuf Yakubov, Religion, Civilization, Nuwwâb.

Giriş

Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrıldığı 20. asrın zor ve kritik şartlarında bölge Müslümanlarının dini ve milli hayatında hizmetleri bulunan şahsiyetlerden biri Hâfız Yusuf Yakubov (Şinasî)'dir. 1898'de Şumnu'ya bağlı Işıkköy'de (Osenovets) doğan Hâfız Yusuf, ilk eğitimini köyünde aldıktan sonra Medresetü'n-Nüvvâb'a kaydolarak okulun ilk öğrencileri arasında yerini almıştır. 1926 yılında Nüvvâb'ın tâlî (lise) kısmını "aliyyu'l-alâ" derecesiyle, 1933 yılında da âlî kısmını "fevkalâde" derecesiyle tamamlamıştır.

Lise mezuniyetini müteakip bir yandan tahsiline devam ederken diğer yandan da yayın hayatına atılan Hâfız Yusuf, 1927 yılında *İntibah* gazetesini neşretmeye başlamış, 72. sayıya kadar (1931) gazetenin başyazarlığı görevini sürdürmüştür. 1931 yılında ancak 6 sayı yayınlanabilen *Sada-yi İslâm* gazetesinin de başyazarlığını yapmıştır. Nüvvâb'ın âlî kısmını tamamladıktan sonra 1933 yılında Başmüftülük'te göreve başlayan Hâfız Yusuf, 1934 yılında kurulan "Din-i İslâm Müdafileri Cemiyeti"nin genel sekreterliğini yapmış, akabinde 1934-1938 yılları arasındaki üç yıl boyunca *Medeniyet* gazetesinin başyazarlığı görevini yürütmüştür. Aynı dönemde Başmüftülük Divân-ı Âli-i Şer'î (Yüksek Yargı Kurulu) üyeliğinde de bulunmuştur.

Bu görevlerinin yanında Hâfız Yusuf Şumnu'da Medrese-i Âliyye'de ve Nüvvâb'ın tâlî (lise) kısmında dışarıdan dersler vererek hocalık da yapmıştır. 1944 yılında ise Nüvvâb'ın kadrosuna dâhil olmuş, 1950 yılında Türkiye'ye göç edinceye kadar bu vazifesini sürdürmüştür. Türkiye'de Eskişehir'e yerleşmiş ve Işıkköy soyadını almıştır. 1952 yılında Eskişehir'de öldüğü kabul edilmektedir.

Hâfız Yusuf'un Fransızca bildiği ve Batı medeniyetine de aşina olduğu nakledilmektedir. Neşriyatından da açıkça anlaşılacağı üzere meseleleri İslâm nokta-i nazarından ele alan muhâfazakâr bir şahsiyet olan Hâfız Yusuf yazılarında bir yandan İslâm dininin hak oluşunu, cihanşümullüğünü, insan tabiatına uygunluğunu, fert ve toplum hayatının saâdeti için gerekliliğini ortaya koyarken diğer yanda da modern medeniyetin ifsâdına karşı İslâm'ı ve Müslümanları müdafaa etmeyi vazife edinmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de Cumhuriyet sonrası yapılan inkılapların, Müslümanların aleyhine olduğunu değerlendirerek tenkit etmiştir. Hâfız Yusuf İslâmî ilimler yanında ahlâk, eğitim tarihi, eğitim psikolojisi, medeniyet gibi konularda da yazılar yazmış, ısrarla eğitimin, toplumsal hayatın ve medeniyetin temelinde dinin bulunduğunu vurgulamıştır. Hâfız Yusuf'un 1940 yılında Sofya'da yayınlanan "*Rehber-i Mürşidîn*"¹, 1951 yılında Eskişehir'de yayınlanan "*Bulgaristan Türkleri ve Kültür Seviyeleri*"² isimli iki kitabı bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Hâfız Yusuf *İntibah*, *Sada-yı İslâm*, *Medeniyet* gibi aynı zamanda başyazarlık vazifesi de icra ettiği dergi ve gazetelerde çok sayıda yazı yayınlamıştır.³

İşte bu bağlamda Hâfız Yusuf, *Medeniyet* gazetesinde, bu makalenin konusunu teşkil eden "Medeniyetin Esası Dindir"⁴ başlıklı bir yazı dizisi de yayınlamıştır. Bu çalışmada adı geçen yazıların çevrimyazısı yapılacak, okuyucu tarafından anlaşılmasının zor olacağı düşünülen kelimelerin anlamı dipnotta verilerek bu yazıları çerçevesinde Hâfız Yusuf'un din ve medeniyet görüşü tahlil edilecektir.

1. Yusuf Yakubov'a Göre Din ve Medeniyet İlişkisi

Medeniyet kelimesi Arapça'da "müdûn" veya "yönetmek" (es-siyâse) ve "mâlik olmak" anlamları da bulunan "deyn" (dîn) kökleriyle

¹ M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan Üzerine Yüzyıllık Türkçe Kaynakça (1878-1978)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 6.

² Acaroğlu, a.g.e., s. 176.

³ Hafız Yusuf hakkında bilgi için bk. Vedat S. Ahmet, "Bir Dîn-i İslam Müdafii: Hafız Yusuf", *Kalem*, sy. 7 (Ocak-Şubat-Mart 2003), s. 14-15; İsmail Cambazov, "Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Medeniyet Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri", Panel Notu, Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008, s. 2; Erdinç Ahatlı, "Bulgaristan'da Yayımlanmış Olan İntibah Gazetesi ve Burada Çıkan Hadis Yorumları", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, ed. Ahmet Emre Dağtaoğlu, Muhammet Altaytaş, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 50-53; İbrahim Hatiboğlu, "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları". *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002, s. 347-362.

⁴ Hafız Yusuf Yakubov, "Medeniyetin Esası Dindir", *Medeniyet*, 151, 153, 154, (1938).

irtibatlandırılmıştır.⁵ “Mukîm olmak, şehir ve şehre gelmek” gibi manaları bulunan “müdûn” kelimesinden türetilen “medîn” kelimesi de şehirli, şehre mensup manalarıyla “bedevî” kelimesinin zıttı olarak kullanılmıştır.⁶ Batı dillerindeki “civilisation” kavramı da benzer şekilde Latince’de “şehirli” anlamına gelen “civilis” kelimesinden türetilmiştir. Batı’da “civilisation” kelimesi ilk defa Fransızca’da 1757 yılında, İngilizce’de ise bundan yaklaşık on yıl sonra kullanılmıştır.⁷

İşte “civilisation” teriminin modern Batı düşüncesi içinde kazandığı anlamları karşılamak üzere, Arapça’da daha ziyade “hadâra” kavramı kullanılırken son devir Osmanlı Türkçesi’nde ise “medeniyet” kelimesi türetilmiştir.⁸ “Medeni”, bedevi veya vahşi olmayıp şehirli olan, hadâriyette yaşayan, bilim, sanat ve sanayi ürünlerinden istifade eden, medenîleşen, terakkî eden, “medeniyet” ise bilim, sanat, sanayi ve ticaretin ürünlerinden hakkıyla istifade etmek sûretiyle güzellik, refah, asayiş içinde yaşayış, hadâriyet ve terakkî anlamında kullanılmıştır.⁹ Medeniyet teriminin düşünce tarihi boyunca kazandığı anlamların ortak noktası, şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikimi, gelişme düzeyini ve fırsatları ifade ediyor olmasıdır. Bununla birlikte kelime çeşitli zihniyet dünyalarında farklı dönemlerde, muhtevası değişerek yeni tanımlamalara konu olmuştur.¹⁰

Medeniyet gazetesindeki “Medeniyetin Esası Dindir” başlıklı yazı dizisinde Hz. Âdem’den bu yana toplumsal hayatın tarihî bir vakıa olduğunu hatırlatan Hâfız Yusuf, aynı zamanda insanın “tab’an medeni” yani yaratılışı itibariyle beraberce, topluluk içinde yaşamaya mecbur olduğuna dikkat çeker. Öte yandan fitratında hem hayra hem de şerre karşı temayül bulunan insanın, bu temayüllerini gerçekleştirmeye arzulu olduğunu fakat nihayetinde menzilin hakka mı bâtıla mı, saâdete mi şekâvete mi varacağını sırf kendi bilgi imkânlarıyla idraktan aciz olduğunu ifade eder.

⁵ İlhan Kutluer, “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, 28/296.

⁶ Bk. İbn Manzûr, “M-d-n” md., *Lisânu’l-Arab*, Neşruedebi’l-havze, Kum 1405, 13/402; Mütercim Asım Efendi, “Müdûn” md., *Kâmûsu’l-muhît tercümesi*, haz. M. Koç, E. Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2013, 6/5512.

⁷ Bk. Tahsin Görgün, “Medeniyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, Ankara 2003, 28/298.

⁸ Kutluer, a.g.e., s. 296.

⁹ Şemseddin Sâmî, “Medeniyet”, *Kamûs-ı Türki*, nşr. Ahmed Cevdet, Dersaâdet, İstanbul 1317, s. 1315.

¹⁰ Kutluer, a.g.e., s. 296.

Hayır ve şerrin, varlığının aklen idrak edilebileceğini fakat akılla temyiz edilemeyeceğini ifade eden Hâfız Yusuf, bu iddiasını tarihî vakıa ile destekler. Zira tarihî tecrübe ile sabittir ki bazı insanların hayır telakki ettiğini diğerleri şer telakki etmiş, böylece insanlar ve toplumlar arasında tefrika, düşmanlık ve zulüm hâsıl olmuştur. İzmirli İsmail Hakkı'nın da işaret ettiği üzere, insanın ilmî kemâli hakka yani ma'rifatullâha, ahlâkî kemâli ise hayra vusûl ile hâsıl olur. Hâlbuki akıl ve idrakleri sınırlı, birbirine zıt temâyüllere sahip, zaafarla malul olmaları sebebiyle insanlar sırf kendi bilgi imkânlarıyla hayra erişip, hakta buluşamadıkları da bir vakiadır.¹¹

İşte Hâfız Yusuf'a göre bütün bu noksanlıkları ve zaafı sebebiyle insanların ma'rifetullâha ulaşmaları, hak ve adâlet üzere birliktelikleri, toplumsal ve medeni hayatın fitne, fesat ve zulümden muhâfazası için Peygamberlik yani din zorunludur. Öyle ise Allâh Teâlâ'nın âdemoğullarına peygamber göndermesinin sebep ve hikmetlerinden biri de toplumsal ve medenî hayatın selâmet ve saâdetini temin hikmetine mebnîdir. Hâfız Yusuf'a göre gerek ferdi gerekse toplumsal hayatı bakımından insanın hakka, hayra, saâdet ve selâmete ulaşmak için ihtiyaç duyduğu hakikî mürşidler ve kurtarıcılar Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla gönderdiği Peygamberlerdir.

Öyle anlaşılıyor ki Hâfız Yusuf'un anlayışında hem fitrî hem hakikî hem de tarihî ve toplumsal veçhesiyle bakılsın medeniyetin esası dindir. Zira ona göre insan hem ilmen hakikati kavrama hem de ahlâken hak ve adâlet üzere toplumsal bir düzen ikâme noktasında acziyet içerisindedir. Böylece medeniyet itikadî bir temele dayandırılmış, temeddünün temelinde tedeyyün yerleştirilmiştir. Bu yaklaşım, Kelâm ilim geleneğimizde peygamberliğin gerekliliği izah ve ispat edilirken toplumsal hayatın düzeni, hak ve adâlet üzere idamesi için ilâhî bir desteğin yani nübüvvetin gerekliliğine yapılan vurguyla da muvafıktır.

Tabiî ve tarihî bir gerçeklik olan toplumsal hayatın düzeni için bir takım hukuki düzenlemelere, bu mevzuâtın icrâsı için de bir üst otoriteye ihtiyaç olduğunu kaydeden Hâfız Yusuf'a göre bu sulta ve kuvveti tarihte ilk defa vaz' eden din olmuştur. İşte bu sebeple de ona göre medenî hayatın temeli dindir. Buna göre Hâfız Yusuf, modern dönemde olduğu üzere, vahiy ve Peygamberlik gibi insanüstü/aşkın bir kaynağı, ilâhî bir otoriteyi reddeden, fitraten ahlâkî erdemleri yanında noksanlık ve zaafarla da malul olan insanın merkezde olduğu bir medeniyetin hak ve adâlet değil, ancak butlân,

¹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1939, s. 1-2.

zulüm ve fesad üreteceği kanaatindedir. Kendi ifadesiyle “Dinsiz medeniyet beşeriyet için hubut¹² ve hüsrândır”.

Hâfız Yusuf'a göre medeniyet, bugünkü bazı aydın geçinenlerin anladıkları gibi bilim, teknoloji ve sanayinin gelişmesi, eğlence tarzlarının, incelik ve zerâfetin çeşitlenmesi değil, hak ve adâletin temini, ahlâki değerlerin ikamesi, insanların malının, canının, namus ve şerefının korunması, özetle onların saâdetini temin edecek hallerin bütünüdür. Zikri geçen maddi gelişmeler ve incelikler ne medeniyetin gereği ne de gayesidir. Bunlar ancak medeniyetin neticesi ve hâsılası olabilir. Hakiki bir esasa dayanmayan netice insanlığı saâdete değil ancak fesâda götürür. Buna göre beşeriyetin saâdeti için esas dindir, medeniyet “vâlid değil mevlûddür, müessir değil eserdir.” Lakin modern dönemde olduğu üzere, vâlidini inkâr eden medeniyet saâdet değil fesat vesilesidir.

Hâfız Yusuf'a göre medeni ve toplumsal hayatı kuran, fert ve cemiyetin emniyet, saâdet ve selâmetini temin eden, onu fesattan muhâfaza eden hükümler önceki peygamberler tarafından vaz' edilmiş, Muhammed (sav) ile kemâle ermiştir. İslâm'da toplumsal düzenin en güzel şekilde işlenmesini ve muhâfazasını kolaylaştırmak için gerekli olan beş esasa “zarûrât-ı hamse” denilmiştir. Bu beş esas da “dini, canı, akli, nesebi ve malı” korumaktır.

Bu beş esasın ancak İslâm dini ile kâim ve dâim kılınabileceğini vurgulayan Hâfız Yusuf, Kur'ân-ı Kerim'e müracaat ederek, ayrı ayrı bu beş esası korumaya dair İslâm'ın aldığı tedbirlerin, oluşturduğu sistemin hususiyetlerini ve eşsizliğini izah etmek üzere bu yazılarını kaleme alır.

Yayına hazırlamış olduğumuz ilk üç bölümde Hâfız Yusuf genel olarak din ve İslâm ile medeniyet münâsebetini, medeniyetin esası olarak gördüğü ilkelerden “dini ve canı” korumayı izah eder. Fakat “aklı, nesebi ve malı” korumakla ilgili kısımları tamamlamadığı anlaşılmaktadır. Zira üçüncü bölümün sonunda “devamı var” ifadesi bulunmakla birlikte biz *Medeniyet*'in bundan sonraki sayılarında yazı dizisinin devamına tesadüf edemedik. Nihayetinde makalesinin ilk üç tefrikasının, Hâfız Yusuf'un din ile medeniyet arasındaki ilişkiye dair yaklaşımını anlamak için yeterli veri sunduğunu söylemek mümkündür.

2. Yusuf Yakubov'un Din ve Medeniyet Tasavvurunun Tahlili ve Netice

Yukarıda izah edildiği üzere, hem İslâm düşünce geleneğinde hem de Batı'da etimolojik olarak medeniyet kelimesi her ne kadar şehir anlamına gelen “medine” kelimesiyle irtibatlandırılmışsa da özellikle modern dönemde Avrupa'da bu kelimeye kökeninden kopuk yepyeni anlamlar da

¹² Hubut: Bâtıl, beyhude, boş, işe yaramaz olmak.

yüklenmiştir. Zira modern dönemde medeniyet adetâ Hristiyanlığın yerini alan bütün insanlığın kurtuluş umudu olarak takdim edilen, evrensel, seküler fakat aynı zamanda kutsallaştırılan bir kavram olmuştur. Modernliğin ilerlemeci anlayışına paralel olarak insanlığı cehaletten, barbarlıktan, ilkellikten kurtaran medeniyet, insanoğluna parlak bir gelecek vadeden, bütün insanlığın takip etmesi gereken Avrupa'ya ait bir keşif olarak takdim edilmiştir. Böyle evrensel, âdeta yüce ve kutsal bir ideal olarak tanımlanınca artık barbar ve vahşi olarak tasnif edilen kavimleri medenileştirmek için her şey yapılabilirdi. Bu sebeple Aydınlanma sonrası modern çağda medeniyet kavramı, emperyalizm ve kolonyalizmin ideolojik bir aygıtı olarak da kullanılmaya başlandı.¹³

Dönemindeki medeniyet rüzgârının şiddetine rağmen Hâfız Yusuf'un medeniyet anlayışı, daha ziyade temellerini klasik İslâm düşünce geleneğinde bulduğumuz, insanın ihtiyaçlarını ve tabiatında mündemiç olan yetkinliklerini ancak toplumsal hayat içinde gerçekleştireceği, toplumsal hayatın adalet üzere tanzimi için de dinin gerekli olduğu fikrine istinâd eder. Zira İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Osmanlı tarihçilerinden Tursun Bey (ö. 896/1491'den sonra), Molla Lutfi (ö. 900/1495), Kınalızâde Âli (ö. 979/1572), Mustafa Takî Efendi (ö.1925), İbnülemin Mahmud Kemâl (ö. 1957) gibi daha birçok âlim, insanın "tab'an medenî" olduğuna işaret etmiş, toplumsal hayatın düzeni ile ahlâk, adâlet ve itikat arasında ilişki kurmuşlardır. "Medeniyün bi't-tab", "temeddün" ve "tedeyyün" tabirlerini birlikte kullanarak, medenî hayatla dinî hayat arasındaki yakın irtibata dikkat çekmişlerdir.¹⁴ İbnülemin gibi birçok âlim göz alıcı teknik başarılar gösteren, ancak mânevî değerlerden mahrum olan bir medeniyeti sözde ve sahte bir medeniyet olarak değerlendirmişlerdir. Toplum hayatındaki maddî ve mânevî ihtiyaçların dengeli olarak karşılanmasının ancak İslâmî değerlerin hayata geçirilmesiyle mümkün olacağını belirtmişlerdir.¹⁵ Medeniyet kelimesine kaynaklık teşkil eden "müdûn/medîne" ile "dîn" kelime kökü hem Arapça lügatlarında hem de Kur'an lügatlarında birbiri ile irtibatlandırılmıştır.¹⁶ Hz. Peygamberin tebliğ tecrübesinde hicretten sonra Müslüman bir toplumun teşekkülüne

¹³ Bk. İsmet Özel, *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, 125-127.

¹⁴ Kutluer, a.g.e., s. 297; Fatih Çınar, "Bir Sûfinin Gözüyle Medeniyetin Unsurları ve Dinin Medeniyete Tesiri: Mustafa Takî Efendi'nin (ö.1925) Medeniyet Anlayışı", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, II/3 (Mayıs 2009), s. 151-164.

¹⁵ Görgün, a.g.e., s. 300.

¹⁶ Bk. Mütercim Asım Efendi, a.g.e., 6/5361; Râgıb el-İsfahânî "D-y-n" m., *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, Dâru'l-Marife, Beyrut 2005, s. 181.

paralel olarak Yesrib'in, Medine-i Münevvere'ye inkılabı ve hicretin tarihi bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi gibi hususlar da dikkate alındığında İslâm'da medeniyetin, Müslüman toplumun hâkimiyetiyle bir şehrin "darul-İslâm" kılınmasıyla, başka bir deyişle bir topluluğun millet ve bir beldenin vatan oluşuyla yakın alakası bulunduğu söylemek yanlış olmayacaktır. İşte klasik İslâm düşüncesinin bu tavrını sürdüren, temeddünün esasının tedeyyün olduğunu ısrarla vurgulayan Hâfız Yusuf böylece ilâhî olanı ve ahlâkî değerleri itibarsızlaştıran bunun yerine bedenî hazları, maddiyatı ve tekniği ikâme eden Batı medeniyetinin boş ve temelsiz olduğunu ortaya çıkarmak istemiştir.

Döneminde Batı medeniyetinin cazibesine kapılan bazı Müslüman aydınların, itikadî, felsefî ve tarihî mahiyetini yeterince tartışma konusu yapmadan, medeniyetin Avrupa'ya has olmadığı, Müslüman toplumlarda da bulunduğu, Avrupa'nın bu medeniyeti Müslümanlardan aldığı gibi söylemlerle Batı ile medeniyet yarışına giriştikleri bir dönemde Hâfız Yusuf'un seküler Batı medeniyetini esastan dinî/itikadî bir eleştiriye tabi tutması son derece önemlidir.

Nitekim bir din ve itikat olduğu gerçeğini gölgeleyecek şekilde İslâm'a, medeniyet gibi tamamen tarihî ve toplumsal vasat çerçevesinde insan merkezli olarak üretilen muhtevaya sahip bir kavram zaviyesinden bakmanın doğuracağı sorunlar gözden uzak tutulmamalıdır. Zira İslâm, beşeriyetin veya toplumsal yapının bir parçası veya ürünü değil, bütün bu faaliyetlerin zeminini teşkil etmesi bakımından kültür ve medeniyetin önüne geçen, onu da şekillendiren ilâhî kaynaklı bir nizamdır.¹⁷ İslâm'ın bu aslîlik ve belirleyiciliği, gerek klasik dönemde gerekse modern zamanlarda yaşamış birçok Müslüman düşünür tarafından sıkça vurgulanmıştır.

3. Yusuf Yakubov'un, "Medeniyetin Esası Dindir" Başlıklı Tefrikasının Çevrimyazısı

[1. Din ve Medeniyet İlişkisi]

Âdem ile Havvâ'nın sath-ı zemîne¹⁸ hubût¹⁹ ile yekdiğerine telakkîlerinden sonra evlâdı teksîr etti. İnsan maîşetini tedârik etmek için birçok ihtiyâcâta mâruz olarak halk buyurulmuş olmakla münferiden yaşayabilmek imkânı olmadığından âdemoğulları daha ilk zamanlarda toplu ve müctemi' olarak yaşamaya başladılar. Daha sonra aralarında, murûr-ı zamanla bir takım

¹⁷ Özel, a.g.e., s. 123-124.

¹⁸ Sath-ı zemin: Yeryüzü. (Kelimelerin anlamları için bk. *Osmanlıca Türkçe Sözlük*: <https://www.osmanlicaturkce.com/> 13.08.2022).

¹⁹ Hubût: Aşağıya inme, düşme.

kavâid-i ictimaiye vücuda gelerek beşeriyete mahsus içtimaî bir hayat teessüs etti. Zaten insan için diğer mahlûkâta olduğu gibi münferid hayat kabil değildir. Fıtrat-ı insaniye buna müsâid değildir. Yaratılış icabı insan toplu olarak yaşamak mecburiyetindedir. Buna binâendir ki “İnsan tab’an medenidir”, denilmiştir.

İnsanın fıtratında hayır ve şerre karşı bir takım temâyülât vardır. Her ferd-i insanî tab’an ve hilkaten bu temâyülâtın muktezâsını tahsile arzu-keş²⁰ ve buna vuslat için nefsinde şiddetli bir inhimâk²¹ hisseder. İnsan için işbu muktezâyâta ve matlûba mûsil olmak üzere Cenâb-ı Hak turuk-ı muhtelif halk buyurmuşlardır. Bu tarîklerden bazıları hak bazıları bâtil ve diğer bazıları ise fitne ve fesâda mûsildir.²² İnsanlar matluba mûsil olan bu turuk-ı muhtelifeden hangisinin hakka ve bâtila ve hangilerinin fitne ve fesâda mûsil olduğunu mücerred aklıyla müdrîk değildir. Burada hakka isâbet edebilmek için bir mürşide muhtaçtırlar. Rüşd olmazsa tefrika ve dalâlete sükût eder. Beşeriyete bu hususta vazîfe-i irşâdı ifâ eden de Cenâb-ı zü'l-Celâl tarafından irsâl ve ba’s olunan enbiyâdır. Enbiyâ beşeriyetin büyük rehberleri ve halaskârlarıdır.²³

İnsan hayır ile şerrin hak ile bâtilin vücudunu aklen müdrîktir. Fakat yekdiğerinden tefrîk ve temyîze muktedir değildir. Bunun için ilk âdemoğulları mürûr-ı zamanla bu hususta ihtilâfa düştüler. Bazısının hayır telakki ettiğini diğerleri şer telakki etmeye başlayıp beynlerinde bu suretle buğz ve adâvet, kin ve hased, zulüm ve haksızlık gibi haller zuhûra başladı. Cenâb-ı Hak âdemoğullarının imdâdına yetiştî. Teessüs eden içtimaî hayatı fesattan vikâye²⁴ ile bekâsını temin etmek için ilk defa olarak Âdem aleyhisselâmı evlâdına ba’s buyurdu. Âdem aleyhisselâm evlâdına hak ile bâtili, hayır ile şerri talim ve bunlara mûsil olan turuk ve mesâili irâe etmekle hayat-ı ictimâiye ve medeniyenin esas kavâidini vaz’ ettiler.

İnsan muktezâ-yı fıtrat hal-i ictima’da yaşamak mecburiyetinde olunca beynlerinde bir takım hukuk-ı mütekâbilenin de vücûdu elzem ve zarûri oluyordu. Bu hukuka riayet edilmedikçe beyne’n-nâs sükûn ve asâyîşi, içtimaî nîzâmı muhâfaza müşkül olduğundan evvel emirde bu hukuku tayin ve buna riâyeti mecbûrî kılacak bir kuvvet ve sulta lâzım oluyordu. Bu hukuk-ı mütekâbileyi tayin eden ve bunlara riâyeti mecbûrî kılacak sulta ve kuvveti vaz’ eden ilk defa “din” oldu. Bu itibarla diyoruz ki hayat-ı

²⁰ Arzu-keş: Yürekten isteyen.

²¹ İnhimâk: Bir şeye ziyade düşkünlük.

²² Mûsil: Ulaştran.

²³ Halaskâr: Kurtarıcı.

²⁴ Vikâye: Koruma.

medeniyete ve ictimaiyenin esâsını kuran, temelini, kâidelerini tesis eden dindir. Bunu Cenâb-ı zü'l-celâl Kur'ân'da sûre-i Bakara'daki şu âyet-i kerîme ile bize beyan buyurmuşlardır:

*“Nâs ümmet-i vâhîde idi. Sonra Cenâb-ı Hak mutî‘ olanları hayırla tebşîr ve âsi olanları azapla inzâr edici nebiler gönderdi. Ve nâsın ihtilâf ettikleri mesâilde beynlerinde hükmederek ihtilâfı izâle etsinler için o nebîlerle beraber hak kitap inzâl etti.”*²⁵

Bu âyet-i kerîmenin tefsîrinde ecille-i müfessîrinden Kâdı Hemedânî âyet-i kerîmedeki “fe be‘asellahu” kavlindeki “fe” harfinin “terâhî”²⁶ manasını ifade etmesinden bi'l-istidlâl²⁷, enbiyânın ba’slerinin nâs arasında ihtilâf zuhûrundan sonra olduklarını, Âdem aleyhisselâmin da evlâdı beyninde ihtilâf zuhûr ettikten sonra evlâdına nebî olarak ba’s buyurulduğunu beyan etmektedirler.

Bu vakıa bize evvelâ medeniyetin esasını kuran, ictimai hayatı tesis edip onun tarz ve kavâidini²⁸ vaz’ eden din olduğunu açık olarak göstermektedir. Zaten medeniyet, bugünkü bazı münevverândan geçinenlerin anladıkları gibi, fennin terakkîsi, vesâit-i nakliyeden şimendiferlerin, otomobillerin, teyyârelerin icâdı, elektrik tesisatı, mâmur ve düzgün şehirler vücûda getirilmesi, fabrikalar, yollar, köprüler yapılması, insanların envâi mükeyyifât, zevk ve sefâhete eğlenmesi demek değildir. Vâkıan bunlar âsâr-ı medeniyettir. Fakat ne nefis-i medeniyettir ne de medeniyetten gayedir. Asıl medeniyet maîşet-i dünyeviyeyi teshîl²⁹ eden vesâit-i hayatiye, efrâd beynindeki hukûk-ı mütakâbileye riâyet, yekdiğere karşı teâvün ve tenâsur³⁰, fukarâyâ, bîkeslere³¹ ve eytâma³² muâvenet, zulümden haksızlıktan ictinâb, nâsı rencide edecek usûl ve münâsebetsizliklerden tevakkî³³, halka karşı, nâsa karşı, hayvanâta ve zuâfâyâ karşı vazîfesinde kusur etmemek, nâsın malının, canının, ırzının haysiyet ve şerefînin taht-ı emânette bulunması gibi beşerin refah ve saâdetini temin eden ahvâlîn hey’eti

²⁵ el-Bakara 2/213.

²⁶ Terâhî: Sonraya bırakma.

²⁷ Bi'l-istidlâl: İstidlâl ile, çıkarım ile.

²⁸ Kavâid: Kaideler, kurallar.

²⁹ Teshîl: Kolaylaştırma.

³⁰ Teâvün ve tenâsur: Yardımlaşma.

³¹ Bîkes: Kimsesiz.

³² Eytâm: Yetimler.

³³ Tevakkî: Çekinme, sakınma, korunma.

mecmuâsıdır. Yoksa beşerin ve hayat-ı âilenin bedbahtîsini ihzâr eden³⁴ sefahât-i hayatiyeyi icâbât-ı medeniyeden addetmek, hayvaniyetin taht-ı esâretinde bulunmaktan başka bir şey ile tevil olunmaz.³⁵

Medenî hayatta her biri ayrı ayrı bir kıymet olan işbu mezkurât hep mevzuât-ı diniyedendir. Bunlara riayet edilen beldelerde, cemaatlerde refah ve saâdet vardır. Riâyet edilmeyen yerlerde insanlar muztarib, âileler bedbahttır. Şu halde medeniyet denilen tarz-ı hayat beşeriyetin saâdeti için âmil değil, dinin beşeriyete vesîle-i saadet olmak üzere vaz' ve telkîn buyurduğu hükümleri icrâ etmekten mütevellit bir tarz-ı hayat olmakla dinden mütehasıldır³⁶. Medeniyet vâlid değil mevlüddür, müessir değil eserdir.

[2. İslâm ve Medeniyet]

Bu tafsilâttan anlaşılıyor ki hayat-ı beşeriyeye daha ilk zamanlarda bile sâlim bir cereyân vererek onu nâfi, ferdin maddî ve manevî saâdetine hâdim bir şekle sokan dindir. Âdem (as) ile başlayarak ve Muhammed (sav) ile nihâyet bulan müessese-i nübüvvet, beşeriyetin seyr-i inkişâfını tâkiben ilahî imkân ve telakkiyâtle hayata yeni yeni vecheler vermiş, efrâda hayrı ve şerri, sevâb ve günâhı, azâb ve ikâbı bildirmiş, hukûk-ı ibâd ve hayvanâtı beyân buyurmuş, bu sûretle kendine mahsus olan kemâlâta irtifâ için hayat yollarını, yaşayış tarzlarını daimâ teshîl ederek medeniyete hizmet etmiştir.

Hayat-ı medeniye ve ictimâiyeyi bu sûretle kuran din, onu ifsattan, inhilâl³⁷ ve inkirâzdan vikâye ve siyânet için de ahkâm vaz' etmiştir. Hey'et-i ictimâiyeyi³⁸ fesâddan muhâfaza ile efrâdın saâdetini, emniyet ve selâmetini temin için edyân-ı sâlife tarafından da ahkâm-ı mahsûsa vaz' edilmiş ise de bu husus için müessese-i nübüvvetin Muhammed aleyhisselâm vâsıtasıyla derece-i kemâlde olmak üzere vaz' ettiği ahkâm, hayat-ı ictimâiye ve medeniyeye pek azîm fevâid temin etmiş, tatbiki gerek ferd gerek cemiyetin emniyet ve selâmetini temin edecek gibi netâyic-i hasene³⁹ tevlid etmiştir.

[2.1. Zarurât-ı Hamse]

Malumdur ki hayat-ı medeniyede umûmun saâdet ve selâmetini temin, nizâm-ı ictimâiyeyi muhâfaza ile hüsn-i cereyânını teshîl için muhâfazası zarûrî olan beş şey vardır ki bunlara şeriat-ı İslâmiye'de “zarûrât-ı hamse”

³⁴ İhzâr etme: Hazırlama.

³⁵ Hafız Yusuf Yakubov, “Medeniyetin Esası Dindir”, *Medeniyet* 151 (1938), 1.

³⁶ Mütehasıl: Husule gelen, hâsıl olan, vücut bulan, meydana gelen.

³⁷ İnhilâl: Çözülüp ayrılma, dağılma.

³⁸ Hey'et-i ictimâiye: Toplumsal yapı

³⁹ Netayic-i hasene: Güzel sonuçlar.

denir. Onlar da şunlardır: “Hıfz-ı din, hıfz-ı nefis, hıfz-ı akl, hıfz-ı neseb, hıfz-ı mal”.

[2.1.1. Hıfz-ı Din]

Hıfz-ı din, dine tecâvüz edenlerin tecâvüzlerini def' ve dinde bid'atları ihdâs etmek suretiyle dini tahrif etmek isteyenlerin hareketlerine mani olmak için mücâhede etmekle mütehasıldır. Bunu dîn-i İslâm çok mükemmel bir sûrette temin etmiştir:

Dîn-i İslâm, dinin muhâfazası için cihâdı farz kılmıştır. Dine muhâlif cereyânlara, hareketlere karşı dini müdâfaa ve muhâfaza için cihâd her mükellef olan mümin üzerine farzdır. Bunu îfâ etmeyen hâin, Allâh'a karşı da âsidir. Kur'ân-ı Kerîm bu vücûbu müminlere müteaddit yerlerde, muhtelif sûret ve vesîlelerle beyân buyurmuştur. Biz burada yalnız birkaçını zikretmekle iktifâ edeceğiz:

Kur'ân-ı Kerîm'de Sûre-i Bakara'da Cenâb-ı Hak şöyle buyururlar: *“Allâh'a, resûlüne, kitaplarına imân eden ve din uğrunda hicret ve dini muhâfaza yolunda mücâhede eden kimseler Allâh'ın ihsânını ümîd ederler. Zira Allâh Teâlâ din uğrunda mücâhede edenlerin günahlarını mağfîret eder.”*⁴⁰

Sûre-i Nisâ'da din için mücâhede edenlerle etmeyenlerin müsâvî olamayacaklarını beyân sadedinde Cenâb-ı Hakk şöyle buyuruyor: *“Müminlerden hastalık, ihtiyarlık ve saire mazeretlerinden dolayı, din için Allah yolunda mücâhede etmeyip oturanlarla bu uğurda nefsleriyle ve mallarıyla mücâhede edenler mertebede müsâvî olamazlar. Allah Teâlâ mallarıyla nefsleriyle din için mücâhede edenleri, bu hususta bilâ mazeret mücâhede etmeyip oturanlar üzerine derece itibarıyla tafdîl etti.”*⁴¹

Sûre-i Mâide'de Cenâb-ı Hak müminlere hitaben: *“Ey müminler, Allâh'tan korkun ve sizi Allâh'a yaklaştıracak vesîle arayın ve kurtuluş için Allâh'ın yolunda din için mücâhede edin.”*⁴² buyuruyorlar.

Bunlardan başka Kur'ân-ı Kerîm'de daha pek çok âyet ile dinin muhâfazası emrinde cihâd etmenin ehemmiyet ve vücûbu ve bunun hayat-ı insaniyede temîn ettiği fevâidi Cenâb-ı Hakk mufassalen beyân buyurmuşlardır.

İslâm'da “Emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker”, ibadâtın farziyeti, zarûrât-ı diniye ve terbiye-i İslâmîyenin ta'liminin vücûbu, ahkâm-ı İslâmîye'nin

⁴⁰ el-Bakara 2/218.

⁴¹ en-Nisâ 4/95.

⁴² el-Mâide 5/35.

tatbîk ve himâyesi için bir hükümet-i İslâmiyenin, bir sulta-i maddîyenin vücûdu zarûreti hep dinin muhâfazası için meşru kılınmışlardır.

Medeniyetin esâsını kuran beşerin hayatına hüsn-i cereyân veren din olduğundan medeniyetin muhâfazası da dinin muhâfazasına mütevakkıftır. Medeniyetin esâsı olan din ve onun hüküm ve kanununun tatbikâtı ihmâl edilip terk edilirse hayat-ı medeniyetin ferd ve cemiyetin saâdeti değil, felâket ve bedbahtiyesini ihdâr eden bir şekil alacağına hiç şüphe yoktur.

Müslümanlar dinin muhâfazası emrindeki işbu talimat-ı âliyyeye imtisâl etmek, hayat-ı medeniyeye yeni vecheler veren ferd ve cemiyetin saâdet ve selâmeti için vaz' ve ta'lim buyurulan ahkâm-ı İslâmiyenin tatbikâtına ihtimâm etmek sûretiyle medeniyete ve insaniyete çok büyük hizmetler ifâ etmişlerdir.⁴³

[2.1.2. Hıfz-ı Nefs]

Hıfz-ı nefis ferdin hayatını tecavüz ve teaddîden⁴⁴ muhâfaza etmek demektir ki bu hayat-ı medeniyede muhâfazası zarûrî olan bir keyfiyettir. Toplu olarak yaşayan her an menfaatleri yekdiğere teâruz eden ve birbirlerine hasım olmakla maftûr⁴⁵ olan efrâdın hayatlarının taht-ı emniyette bulundurulması kadar hayat-ı ictimaiyede insan için hamiyetli bir şey tasavvur edilemez. Ferdin mesûdiyeti, nizâm-ı ictimâiyenin hüsn-i sûretle cereyânı için hayatın taht-ı emniyette bulunması zarûrîdir. Bunu İslâmiyet katli haram kılmak ve hürmeti hetk⁴⁶ eden kâtili de kısâsen katl etmek sûretiyle temin etmiştir. Nasıl ki Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'de Sûre-i İsrâ'da: “*Kimseyi öldürmeyin! Allâh katli haram etti. Ancak katilleri hak olanlar müstesnâdır*”⁴⁷, âyet-i celilesinde katlin haram olduğunu beyân buyurmuşlardır.

Bu âyet-i kerimede “katilleri hak olanlar”dan murad kısas, hadd-i zinâ, irtidât, küfür ve fesâda sa'y edenlerin hükm-i şer'î ile katl edilmeleridir. Bunların gayrı olan katl, sûret-i kat'ıyyede haram olduğu gibi kâtile de hem dünyada hem âhirette şiddetli ukûbet vardır. Dünyadaki ukûbet kısastır. Bunu da Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'de Sûre-i Bakara'da: “*Ey müminler, kasden katlolunan maktûlün misliyle kâtili kısas etmek sizin üzerinize farz kılındı*”⁴⁸, âyet-i kerimesiyle kasden bi-gayri hak başkasını katleden

⁴³ Hafız Yusuf Yakubov, “Medeniyetin Esası Dindir”, Medeniyet 152 (1938), 3.

⁴⁴ Teaddî: Saldırı, düşmanlık, zulüm, haddi aşma.

⁴⁵ Maftûr: Fıtratında bulunmak.

⁴⁶ Hetk: Yırtma, çiğneme.

⁴⁷ İsrâ 17/33.

⁴⁸ el-Bakara 2/178.

kimsenin de katl olunması, bu büyük cinayeti irtikâb etmekle emniyet ve nizâm-ı ictimaiyeyi ihlâl ettiği için ona cemiyet-i beşeriyede hakk-ı hayat verilmediğini, işbu âyet-i kerimeyi takip eden: “*Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır ki bununla siz nefsinizi katl ve cinayetten vikâye etmeniz me'muldur*”⁴⁹, âyet-i celilesiyle de bu tarzda harekette beşeriyet için hayat olduğunu veciz bir üslûb ile beyân etmekle bize kısasın hikmet-i meşruiyetini anlatmışlardır. Zaten bugün ferdin hayatını taht-ı emniyette bulundurmak için kısâs hükmünü tatbîk etmekten daha müessir bir tedbir-i zıbâtî olmadığı bütün medenî dünyada tecrübe ile sabit olmuştur.

Cenâb-ı zü'l-Celâl insanı halk etmiş olmakla onun bütün tabiatını, ahvâl-i rûhiyesini en gizli esrar-ı kalbiyesini de âlimdir. Hangi hâdise karşısında ne halet-i rûhiye ibrâz ettiğini de çok iyi bildiğinden ahkâmını da ona göre vaz' etmiştir. Bi-gayri hak birisini katl edenin de kısâsen katlolunması nâsi katle tesaddî⁵⁰ etmekten men eden en müessir bir vasıta olduğunu Cenâb-ı Hak herkesten ziyâde bilmiş olmakla “*Kısasta sizin için hayat vardır*” buyurmuşlardır. Kısasta beşeriyet için hayat olduğunu müfessirîn şöyle izah buyurmuşlardır:

Kâtıl bir kimseyi katl ederse kısâsen kendisinin de katlolunacağını düşünerek katlden vazgeçer. Bu suretle hem katledeceği kimsenin hem de kâtilin hayatı kurtulmuş olur. Böylelikle iki kişinin hayatı kazanılmış olacağından şüphe yoktur. Aynı zamanda katl sebebiyle kabileler arasında tahaddüs⁵¹ edecek fitneleri ve kanlı mücâdeleleri ve mücâdeleler yüzünden helâk olacak birçok insanları da havf-ı kısas helâkten kurtardığı gibi katl yüzünden haleldâr olacak sükûn ve âsâyiş umumun emniyet ve istirâhâtı da temin edilmiş olur.

Bi't-tab' kısas hükm-i şer'iyesinin tatbikinden gerek ferd gerek umum için hâsıl olacak fevâidi ancak erbâb-ı ilim idrâk etmiş olacağından Cenâb-ı Hak da kısasta hayat olduğunu “ulu'l-elbâb”a hitaben irâd buyurmuşlardır.

Evet kısâs hükm-i şer'iyesinin tatbik edildiği zamanlar arasında hayat ve âsâyiş çok güzel muhâfaza edildiğini tarih ispât etmektedir. Bugün de bu hükm-i şer'inin bîhakk tatbik edildiği bilâd-ı İslâmiyede katl hâdiselerine hemen hiç tesâdüf edilmemektedir. Hayat-ı medeniyede en büyük ehemmiyeti hâiz olan cemiyetin sükûn ve emniyetini temîn etmek için kısasın en müessir ve en müfid bir vâsıta olduğunu bugün de kısas hükm-i şer'isinin tatbik edildiği bilâd-ı İslâmiye'de tevliid ettiği netayic-i hasene ile ispât edilmektedir. İslâmiyet'in bu hükm-i şer'î ile medeniyet ve insaniyete

⁴⁹ el-Bakara 2/179.

⁵⁰ Tasaddî: (Bir şeye) girişmek, kalkışmak, başlamak.

⁵¹ Tahaddüs: Ortaya çıkmak, meydana gelmek.

cemiyet ve ferdin sükûn ve selâmetine ne kadar büyük hizmetler ifâ ettiği açık olarak görülmektedir.⁵²

Kaynakça

- ACAROĞLU M. Türker, *Bulgaristan Üzerine Yüzyıllık Türkçe Kaynakça (1878-1978)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- AHATLI Erdiñ, "Bulgaristan'da Yayınlanmış Olan İntibah Gazetesi ve Burada Çıkan Hadis Yorumları", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*, ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu, Muhammet Altaytaş, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 49-82.
- AHMET Vedat S., "Bir Dîn-i İslam Müdafii: Hâfız Yusuf", *Kalem*, sy. 7 (Ocak-Şubat-Mart 2003), s. 14-15.
- ASIM EFENDİ Mütercim, *Kâmûsü'l-muhît tercümesi*, haz. M. Koç, E. Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2013.
- CAMBAZOV İsmail, "Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Medeniyet Gazetesinin Başredaktörü Mehmet Fikri", Panel Notu, Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, 2008, 1-6.
- ÇINAR Fatih, "Bir Süfinin Gözüyle Medeniyetin Unsurları ve Dinin Medeniyete Tesiri: Mustafa Takî Efendi'nin Medeniyet Anlayışı", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, II/3 (Mayıs 2009), s. 151-164.
- el-İSFAHÂNÎ Râgıb, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, Dâru'l-Marife*, Beyrut, 2005.
- GÖRGÜN Tahsin, "Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 28/298-301.
- HATİBOĞLU İbrahim, "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Müslümanları Arasında Dini Islahat Çabaları". *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2002, s. 347-362.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Neşruedebi'l-havze, Kum 1405.
- İSMAİL HAKKI İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1939.
- KUTLUER İlhan, "Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, 28/296-297.
- ÖZEL İsmet, *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
- SAMİ Şemseddin, *Kamûs-ı Türki*, nşr. Ahmed Cevdet, Dersaâdet, İstanbul 1317.
- YAKUBOV Hâfız Yusuf, "Medeniyetin Esası Dindir", *Medeniyet*, sy. 151, (1938), s. 1.
- YAKUBOV Hâfız Yusuf, "Medeniyetin Esası Dindir", *Medeniyet*, sy. 152, (1938), s. 3.
- YAKUBOV Hâfız Yusuf, "Medeniyetin Esası Dindir", *Medeniyet*, sy. 154, (1938), s. 2.

⁵² Hafız Yusuf Yakubov, "Medeniyetin Esası Dindir", *Medeniyet* 154 (1938), 2.

Ek: 1. Hâfiz Yusuf Yakubov'un "Medeniyetin Esası Dindir" başlıklı makalesinin ilk tefrikasının yayınladığı *Medeniyet* gazetesi nüshası.

